

zelfs maar vertoond werden op internationale filmfestivals. Verder stelden enkele recente kassuccessen als *Huffers en hofdames* en *Zusje* het zonder subsidie.

Het boek legt een sterke nadruk op het universele karakter van het wereldfilmstelsel. De geschiedenis had wellicht iets meer aandacht kunnen krijgen, als ook de uitzonderingen die blijkaar aan de wetten van het stelsel wisten te ontsnappen, zoals Frankrijk, dat voor 1920 de internationale filmproductie en distributie domineerde, en kleinere landen als Denemarken en Hong Kong, die respectievelijk in de jaren tien en sinds de jaren zeventig belangrijke film-exporteurs waren. Vraag blijft ook in hoeverre het werkelijk een wereldfilmstelsel betreft; in hoeverre de commercieel vitale filmindustrieën van bijvoorbeeld India, Hong Kong, China, Japan en in mindere mate Egypte en Brazilië om een wereldfilmcentrum cirkelen. Evenzo lijkt het wereldfilmstelsel de structuur van de Nederlandse filmindustrie als *naturnotwendig* te bepalen. Wat meer nadruk had kunnen liggen op de wisselwerking tussen individuen en structuur, bijzonderheden en algemeenheden, daad en wetten.

De redenen die het boek vindt voor het bestaan van het centrum Hollywood — grote thuismarkt, 'strategische alliantie' met de Amerikaanse overheid, Engelse taal, innoverend vermogen — neigen naar een beschrijving van de huidige situatie. Een duiding of theorie over wat nu de essentiële reden is, was welkom geweest. Er zijn ook andere landen met de Engelse taal, een grote thuismarkt en innoverend vermogen. Overheidsinvloed is eerder regel dan uitzondering.

Het werk combineert op vakkundige wijze de veelheid aan verschillende bronnen. Wellicht kan in de toekomst nog voortgebouwd worden op de basis die hier is gelegd, bijvoorbeeld door een prosopografie van de personen in de Nederlandse filmwereld, of een enquête onder producenten, ambtenaren, recensenten, financiers, acteurs, regisseurs, et cetera over wat zij menen dat de filmwereld is. Dat laatste zou aansluiten op de opmerking in de inleiding, dat sociologie meer gaat om hoe mensen denken en bepalen dat de wereld er uit ziet, dan hoe die nu werkelijk is. Ook zou voortgebouwd kunnen worden op de internationale vergelijkingen waarmee het boek een begin maakt, door bijvoorbeeld comparatieve *case studies* over landen die zich in een enigszins vergelijkbare positie bevinden als Nederland, zoals de Scandinavische landen, Canada, of België.

Bovenstaande opmerkingen zijn slechts enkele kanttekeningen, ongetwijfeld deels veroorzaakt door de sociologische invalshoek van het werk. Het boek biedt een relativerend, internationaal perspectief op de ontwikkeling van de Nederlandse filmwereld en is een relevant en nuttig werk voor media-, sociaal- en cultuurhistorici die deze periode bestuderen.

Gerben Bakker

J. Buurlage, *Onveranderlijk veranderlijk: Harry Mulisch tussen literatuur, journalistiek, wetenschap en politiek in de jaren zestig en zeventig* (Dissertatie Utrecht 1999; Amsterdam: De bezige bij, 1999, 285 blz., ISBN 90 23 3814 0).

In 2000 werd Harry Mulisch vijfenzeventig jaar. Ter ere hiervan werd in het Stedelijk Museum te Amsterdam een tentoonstelling georganiseerd met moderne kunst door de auteur zelf gekozen. Ook werd er in het Concertgebouw met hetzelfde idee een speciaal concert gegeven. Met al deze aandacht is het duidelijk dat Harry Mulisch tot de grootste Nederlandse schrijvers van na de oorlog wordt gerekend. Zijn oeuvre staat nog volop in de belangstelling: voor *De ontdekking van de hemel* werd hij zelfs genoemd als mogelijke kandidaat voor de Nobelprijs. Daar-

naast is er rond de persoon van Mulisch een zekere mythevorming ontstaan, niet het minst door toedoen van de auteur zelf. Buurlage probeert met dit boek een lacune in de kennis over het oeuvre van Mulisch op te vullen. Daartoe plaatst hij tevens het optreden van de schrijver in zijn maatschappelijke context: de roerige jaren zestig en zeventig.

In het begin van de jaren zestig nam Harry Mulisch, toen bekend als auteur van *Het zwarte licht* en *Het stenen bruidsbed*, de rol van journalist en historicus op zich. Hij volgde in Israël het proces tegen oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann, stond op de eerste rij bij de happenings van Provo, reisde met de voormannen van de revolutie rond op Cuba, doorkruiste Duitsland op zoek naar de wortels van het nazisme en nam de psychiater Wilhelm Reich, een idool van de tegencultuur, in analyse. Deze 'reportages' worden in de wetenschappelijke literatuur over het werk van Mulisch nauwelijks belicht. Buurlage probeert in dit boek te bewijzen dat deze reportages niet los staan van de rest van zijn oeuvre, maar er een onlosmakelijk deel van vormen. Niet de journalist of historicus, maar de literator Mulisch spreekt, volgens hem, in deze werken.

In aparte hoofdstukken staat Buurlage stil bij de filosofie ('een hedendaagse alchemist'), de thematiek ('constante metamorfose'), de techniek ('het labyrint'), de verhouding tot de rest van zijn oeuvre ('eenheid in verscheidenheid') en de culturele context ('aliënering') van de totstandkoming van dit gedeelte van zijn oeuvre. Deze hoofdstukken onderschrijven zeer overtuigend de stelling van Buurlage. Daarnaast schetst Buurlage op deze wijze een duidelijk beeld van het héle oeuvre van Mulisch en ook van de persoon Mulisch zelf. Op zijn eigen, onnavolgbare wijze, was Mulisch zeer betrokken bij alle gebeurtenissen in de jaren zestig en zeventig. Hij was daarin vaak vooruitstrevender dan tijdgenoten, zoals Willem Frederik Hermans, Cees Nooteboom en Louis Paul Boon, die in die tijd ook 'documentaires' schreven. Buurlage plaatst Mulisch daarbij in de Amerikaanse traditie van het 'New Journalism' met schrijvers als Truman Capote en Norman Mailer.

Hoewel het boek niet al te kritisch is, worden er wel kanttekeningen geplaatst bij de ambivalente houding van Mulisch ten opzichte van het fascisme en zijn sympathie voor Fidel Castro. De opzet van het boek is zeer helder. Buurlage neemt zijn lezers aan de hand mee in zijn ontdekkingsstocht door het 'vergeten' deel van Mulisch's oeuvre. Toch is enige voorkennis van dit deel van zijn oeuvre nodig voor een goed begrip van de verdere tekst. De stijl van het boek is duidelijk, ook al is de woordkeuze soms iets te literatuur-wetenschappelijk. Daarnaast ontbreekt er, ondanks de zeer heldere opzet, toch een hoofdstuk met conclusies, waarin alle lijnen van Buurlage's verhaal bij elkaar komen. Het uitgebreide notenapparaat en de bibliografie zijn echter een grote aanwinst. Het boek vormt dan ook een welkome aanvulling op de kennis over het oeuvre van Harry Mulisch.

Marc van Kuik

J. Peet, met medewerking van E. van Nederveen Meerkerk, F. van Schendel, *'Rente zonder bijmaak' . Een geschiedenis van de Algemene Spaarbank voor Nederland en van haar ontwikkeling naar een ethische bedrijfsvoering, 1960-2000* (Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2000, 430 blz., f49, 90, ISBN 90 6861 197 6).

Wie het spaarbankwezen in Nederland anno 2000 zou vergelijken met dat van bijvoorbeeld 1960 ontwaart in elk geval twee opmerkelijke verschillen. Het eerste is dat de lappendeken van namen en kantoren is verdwenen en de individuele spaarbankjes halverwege de jaren